

УДК 314.7:331.556.061

Забута Н.В.*кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку та загальноекономічних дисциплін
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»*

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню сучасних проблем зовнішніх трудових міграцій населення України. Проаналізовано сучасний стан зовнішньої трудової міграції, виявлено, а також класифіковано її наслідки для країн-експортерів та країн-імпортерів робочої сили. Окреслено шляхи вирішення першочергових проблем у сфері зовнішньої трудової міграції.

Ключові слова: зовнішня трудова міграція, ринок праці, демографія, державна міграційна політика, грошові перекази.

Забута Н.В. ВНЕШНЯЯ ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ: ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Статья посвящена исследованию современных проблем внешних трудовых миграций населения Украины. Проанализировано современное состояние внешней трудовой миграции, выявлены, а также классифицированы ее последствия для стран-экспортеров и стран-импортеров рабочей силы. Определены пути решения первоочередных проблем в сфере внешней трудовой миграции.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, рынок труда, демография, государственная миграционная политика, денежные переводы.

Zabuta N.V. EXTERNAL LABOR MIGRATION: PROBLEM ISSUES AND WAYS TO SOLVE THEM

The subject of the article is research of contemporary problems of external labor migration of the population of Ukraine. The current state of external labor migration was analyzed; its consequences for the exporting countries and importing countries of the labor force have been identified and classified. The ways of solving critical problems in the field of external labor migration are outlined.

Key words: external labor migration, labor market, demography, state migration policy, money transfers.

Постановка проблеми. Останнім часом вітчизняні дослідники приділяють багато уваги різним аспектам зовнішньої трудової міграції. Неможливо оминути увагою таке масштабне явище, адже тисячі наших співвітчизників щороку поповнюють ринки праці іноземних держав. Останніми роками відбулося суттєве звуження перспектив реалізації економічного потенціалу економічно активного населення в Україні, а також збільшення залежності населення від доходів, зароблених за кордоном. Згідно з прогнозами аналітиків та експертів незабаром країні загрожуватиме дефіцит працездатного населення, а вже сьогодні вітчизняні підприємства відчувають нестачу кадрів.

Водночас в Україні серед економічно активного населення працездатного віку (за методологією Міжнародної організації праці) рівень безробіття у першому кварталі 2016 року визначається на рівні 9,6%, за цей же період 2017 року – 9,7% [1]. Тобто вітчизняний ринок праці сьогодні не забезпечує робочими місцями приблизно 1,7 млн. осіб із загального числа економічно активного населення України, а вони є потенційними трудовими мігрантами.

Отже, проблема неоднозначна. Постає необхідність виокремлення основних сучасних проблем та пошуку шляхів їх вирішення з метою формування ефективної державної політики щодо регулювання зовнішньої трудової міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням аналізу сучасної міграційної ситуації в Україні, дослідження стану та актуальних проблем державного регулювання міграційних процесів, їх зв'язку з економічними реаліями, оцінювання впливу міграції на соціально-економічний розвиток присвячено праці таких вітчизняних науковців, як, зокрема, О.В. Астахова, Т.О. Гнатюк, Ю.П. Гуменюк, Е.М. Лібанова, О.А. Малиновська, О.В. Позняк, І.В. Ховрах.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак щодо багатьох аспектів, зокрема наслідків зовнішньої трудової міграції та встанов-

лення основних проблем, що виникають для країни-донора, немає єдиної думки. Це свідчить про багатомірність проблеми, вимагає більш поглибленого її вивчення.

Мета статті полягає у встановленні наслідків зовнішньої трудової міграції та їх впливу на соціально-економічний розвиток, виокремленні основних сучасних проблем, що пов'язані з трудовою міграцією, пошуку шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Курс на євроінтеграцію передбачає більш тісний взаємозв'язок національного ринку праці із загальноєвропейським ринком, а згодом і їх інтеграцію. Серед принципів асоціації України з ЄС основне місце належить повазі до прав людини, зокрема права на свободу пересування. Процес асоціації відкриває значні перспективи, але водночас може створювати ризики у соціально-економічній сфері України.

Аналіз стану зовнішньої трудової міграції в Україні значно ускладнюється відсутністю даних державних статистичних спостережень, адже фіксуються лише офіційні мігранти. Скільки громадян України залишили країну за останні 25 років оцінити неможливо, але, згідно з даними Євростату, у 2015 році півмільйона українців отримали посвідку на проживання в ЄС, 75,2% з них отримали її з метою працевлаштування. В середньому у 2016 році показник трудової міграції українців до країн ЄС збільшився на 30%. Найбільше їдуть до Польщі, Німеччини, Італії, Чехії та країн Скандинавії. Значно зросла кількість виїздів до США та Канади. Кількість тих, хто виїжджає заробітки до Росії, навпаки, знизилася: порівняно з 2011 роком нині в РФ офіційно працює на 6% менше українців. Зараз там перебуває близько трьох мільйонів українців. На думку Олексія Позняка, відомого фахівця з питань міграції, цю кількість можна множити на три. Науковець також відзначає, що точних даних про мігрантів в Україні немає [2]. Тому аналітики найчастіше користуються даними досліджень та опитувань, які проводяться

міжнародними дослідницькими групами. Відповідно до останнього дослідження Міжнародної організації праці, опублікованого у 2016 році [3], кількість офіційних трудових мігрантів з України така (табл. 1).

Як бачимо, кількість офіційних мігрантів відносно невелика, відповідно, потенційна трудова міграція не виглядає загрозовою. Нині більшість трудових мігрантів з України задіяна в інших державах у формальному ринку праці або у тій частині неформального, на якому здійснюються види діяльності, які не заборонені законом.

Згідно з останніми дослідженнями “Research & Branding Group” [4] головними причинами можливої еміграції в грудні 2016 року українці назвали збройний конфлікт (35%); пропозицію прибуткової роботи (26%); економічні проблеми в країні (19%); сімейні обставини (18%); відсутність умов для самореалізації (9%).

Згідно з даними опитування компанії “GfK Ukraine”, яке також проводилося у 2016 році, 8% громадян України (а це близько 3 млн. осіб) найближчим часом будуть плани щодо трудової міграції за кордон. У 2012 році ця кількість була значно меншою, а саме 1,2 млн. осіб. Однак за статистикою від’їжджає лише кожен восьмий серед тих, хто має такий намір.

Звичайно, ці дані не дають змогу говорити про те, що працівники масово поїдуть на заробітки або емігрують. Під час опитування “Research & Branding Group” третина українців заявила, що ніякі обставини не змусять їх назавжди покинути країну. І якщо у 2015 році таких було 29%, то у 2016 році їх вже 33%.

Серед мотивів виїзду найчастіше вказують заробіток задля поліпшення житлових умов; придбання дорогих товарів тривалого вжитку; заробіток задля задоволення поточних життєвих потреб, а саме харчування, придбання необхідних товарів повсякденного вжитку; накопичення коштів для оплати навчання дітей у вищих навчальних закладах; накопичення стартового капіталу для створення власного бізнесу або розвитку своєї справи; мотиви нематеріального характеру (побачити світ, здобути певні трудові навички, поліпшити знання мови тощо).

Мотиви виїзду мають переважно економічний характер. На думку більшості дослідників, визначальною причиною виїзду є низький рівень оплати праці. Так, в Україні середня заробітна плата у 2012 році була в 10–12 разів нижчою від показників розвинених країн світу, а після 100-відсоткової девальвації національної валюти у 2014 році цей розрив став ще більшим. Так, якщо середня заробітна плата у 2013 році була 3 160 грн., що за курсом долара у 8 грн. дорівнювала 395 дол. США, то у 2014 році та сама заробітна плата, але за курсом долара у 16 грн. стала меншою вдвічі і становила 197 дол. США. Інфляційні процеси (рівень інфляції офі-

ційно склав у 2014 році 124,9% річних, у 2015 році 143,3% річних) негативно позначилися на купівельній спроможності громадян і призвели до зменшення їх реальних доходів. Ситуація дещо покращилася у 2016 році, коли індекс інфляції склав 112,4% [5]. В цьому ж році підвищено рівень мінімальної заробітної плати. Однак навіть за незначного покращення доходу, отримані в іноземній валюті за кордоном, стають все більш привабливими.

Визначальною характеристикою українських трудових мігрантів аналітики вважають високий рівень освіти та професійного досвіду, тобто особливість, яка загалом стосується загальної кількості населення. Дані опитування трудових мігрантів [6] у 2015 році показують, що 37% усіх трудових мігрантів отримали вищу освіту, а 41% закінчили загальну середню школу або отримали спеціальну освіту. Українські трудові мігранти становлять найбільшу частку осіб з вищою освітою серед усіх довгострокових трудових мігрантів у раніше обстежених країнах.

Фактично міграція великої кількості освічених і професійно досвідчених людей (інженерів, лікарів, фахівців сектору ІТ, вчителів, агрономів тощо) призводить до зменшення інтелектуального потенціалу України. Цей процес супроводжується певною втратою кваліфікації, адже трудові мігранти часто виконують менш кваліфіковану роботу.

Основними секторами зайнятості українських трудових мігрантів є будівництво (близько 30%), промислове виробництво (близько 15%), індустрія гостинності (10%), допомога по дому (10%) і сільське господарство (8%). Останні три сектори є найбільш популярними в країнах ЄС, тоді як торгівля і транспорт вважаються найбільш популярними видами трудової діяльності у країнах східного напрямку міграції. Водночас будівництво та промислове виробництво також є однаково важливими галузями в країнах обох регіонів.

Отже, через незначні можливості працевлаштування на офіційному ринку праці України, значний розрив у рівнях оплати праці в Україні порівняно з іншими країнами, невирішеність проблеми реального покращення умов життя населення в найближчому майбутньому не варто очікувати зменшення рівня зовнішньої міграції.

Проведене дослідження показало, що вплив зовнішньої трудової міграції на соціально-економічний розвиток держави оцінюється як позитивно, так і негативно. Країни-імпортери робочої сили набувають значних переваг. Приток трудових мігрантів особливо важливий для країн із населенням, яке швидко старіє, оскільки допомагає їм утримувати необхідні темпи приросту робочої сили. Згідно з даними дослідження “McKinsey Global Institute” [7] переміщення робочої сили до країн з високою продуктивністю праці підвищує світовий ВВП. Насправді мігранти становлять лише 3,4% населення світу, але

Таблиця 1

Кількість офіційних трудових мігрантів з України за даними досліджень МОП

Вид міграції	Внутрішня та зовнішня трудова міграція, осіб	Зовнішня трудова міграція, осіб
Поточні довгострокові мігранти	424 000	Зовнішні трудові мігранти, осіб 688 000
Поточні короткострокові мігранти	264 000	
Поточні внутрішні мігранти	1 643 000	Потенційні зовнішні трудові мігранти, осіб 310 000
Мігранти, що повернулися	144 000	
Потенційні довгострокові мігранти	117 000	
Потенційні короткострокові мігранти	193 000	
Потенційні внутрішні мігранти	829 000	

дослідження “MGI” доводять, що вони забезпечують майже 10 відсотків світового ВВП. Кваліфіковані мігранти сприяють такому впливу через інновації та підприємництво, менш кваліфіковані – через вивільнення місцевих жителів для більш цінної роботи.

Можна виокремити наслідки у сфері демографії, ринку праці, фінансовій та соціальній сферах. Критеріями класифікації вибрано належність країни до експортерів чи імпортерів робочої сили та належність до галузей суспільної життєдіяльності (табл. 2).

Кількість населення України неухильно зменшується внаслідок несприятливих демографічних процесів. Згідно з прогностичними даними у 2020 році відмітку першого порогу старості перетнуть двоє з кожних дев'яти жителів України, а майже шоста частина населення країни буде представлена особами, які старше 65 років. До початку 2030 року вже кожен четвертий житель України буде у віці 60 років і старше, а більш ніж двоє з кожних одинадцяти – у віці понад 65 років. У довгостроковій же перспективі (станом на початок 2050 року) літніх осіб, яким за 60 років, у населенні України буде близько третини, а тих, кому 65 років і більше, – ледве не четверта частина [8, с. 254]. Звісно, зменшення кількості трудових мігрантів фертильного віку лише частково допоможе розв'язати демографічну проблему. Внаслідок можливого переходу тимчасової трудової міграції у постійну дефіцит робочої сили в Україні може стати реальною проблемою вже найближчим часом.

Науковці відзначають, що так звані позитивні наслідки трудової міграції далеко не однозначні [9, с. 9]. Наприклад, зважаючи на сферу, в яких зайнята більшість українських трудових мігрантів, не можемо очікувати, що за повернення в Україну вони привезуть із собою сучасні інновації та технології або навички створення та управління бізнесом.

Однак мігранти, що повертаються, є справді економічно свідомими та активними працівниками, які і до виїзду мали високий рівень орієнтації на вирішення економічних проблем власними силами.

Серед позитивних наслідків для країни-експортера перш за все називають надходження іноземної валюти через грошові перекази мігрантів. Перекази справляють позитивний вплив на платіжний баланс країни, зменшують платіжний дефіцит, є джерелом фінансування імпорту. Вони вигідно відрізняються від інших джерел зовнішніх фінансових надходжень, оскільки не вимагають повернення та обслуговування боргу, не пов'язані з реалізацією інвестиційних проектів з високою присутністю іноземних інтересів. В умовах економічних криз перекази мігрантів справляють вагомий антициклічний вплив, оскільки у відповідь на погіршення ситуації вдома заробітчани, на відміну від інвесторів, не припиняють, а збільшують допомогу родинам. Зауважимо, що внесок міграції у ВВП у вигляді грошових переказів становить від 2% до 8% ВВП залежно від методу вимірювання.

Таблиця 2

Наслідки трудової міграції

Наслідки трудової міграції для країн-експортерів робочої сили		Наслідки трудової міграції для країн-імпортерів робочої сили	
Позитивні	Негативні	Позитивні	Негативні
Демографія			
	Зменшення кількості населення (депопуляція).	Зростання кількості населення.	
	Деформація структури населення (зростання питомої ваги населення пенсійного віку).	Покращення демографічної ситуації за рахунок притоку робочої сили фертильного віку.	
Ринок праці			
Зниження рівня безробіття.	Деформація професійної структури працездатного населення.	Приток дефіцитної робочої сили.	Посилення залежності від трудових ресурсів інших держав.
Набуття мігрантами нових знань, досвіду, професійних навичок, ознайомлення з передовими технологіями.	Зниження рівня кваліфікації працівників-реемігрантів, що займалися роботами, які не потребують кваліфікації.	Створення робочих місць в результаті підприємницької діяльності мігрантів.	
		Зростання можливостей зайнятості корінного населення більш продуктивними та прибутковими видами діяльності.	
Фінансова сфера			
Надходження іноземної валюти.	Залежність економіки від міграційного капіталу.	Зростання ВВП.	
Соціальна сфера			
Покращення можливостей утримувати членів сім'ї, розширення доступу до якісного медичного обслуговування.	Ослаблення сімейних зв'язків, нестабільність шлюбів, посилення соціального сирітства.	Збагачення людського капіталу.	Поширення правопорушень в осередку нелегальних трудових мігрантів.
	Втрата національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невласивого менталітету, нівелювання соціальної значимості зайнятості на батьківщині.	Зростання можливостей зайнятості корінного населення більш творчими та престижними видами діяльності.	

Достовірної статистичної інформації щодо використання зароблених коштів мігрантами та членами їхніх домогосподарств сьогодні немає, однак відомо, що більшість грошових переказів спрямовується на споживання. Це витрати на поточне проживання, а саме харчування, оплату комунальних послуг, оплату навчання та лікування членів домогосподарства, придбання, будівництво та реконструкцію будинку або квартири. Активізація залучення таких коштів має стати одним з ключових пріоритетів соціально-економічного розвитку економіки України.

Динаміка приватних валютних надходжень в Україну [10] має тенденцію до зниження (рис. 1). Це може бути спричинене продовженням строків перебування мігрантів за кордоном, відмовою від повернення на батьківщину, об'єднанням сімей в інших державах.

Згідно з даними опитувань українських мігрантів у країнах перебування все більше з них робили заощадження, купували нерухомість не в Україні, а за кордоном, що свідчить про поступове переміщення туди їхніх життєвих інтересів.

За умов розбудови привабливого бізнес-клімату для розвитку малого та середнього бізнесу саме кошти трудових мігрантів могли б стати рушієм реформ та змін в економіці України. Згідно з даними Міжнародної організації з міграції, кожен п'ятий мігрант готовий інвестувати кошти не лише в свою родину, але й у діяльність тієї місцевої громади, звідки він походить.

Зауважимо, що для багатьох країн світу, які є експортерами робочої сили, можливість залучення коштів мігрантів є вагомим аргументом для визнання подвійного громадянства. Зокрема, Ірландія та Італія, які втратили значну частину населення саме внаслідок зовнішньої міграції у 1920–1930-х роках, пропонують поновити громадянство історичної батьківщини навіть нащадкам емігрантів столітньої давнини зі збереженням громадянства країни проживання.

Необхідно визнати, що не лише економічна та політична нестабільність в країні є чинником динаміки міграційних переміщень населення України. Важливу роль відіграє політика Євросоюзу щодо віз та кордонів, протидії нелегальній міграції, заохочення в'їзду фахівців та студентів, захисту прав мігрантів. Саме притоку трудових мігрантів приділяє виняткову увагу Польща. Це зумовлене не лише демографічною кризою в країні, але й тим, що польська молодь активно виїжджає до більш економічно розвинених країн Європи (Німеччина, Франція,

Скандинавські країни). Польща одночасно є експортером та імпортером трудових ресурсів, масштаби виїзду з країни з метою працевлаштування та в'їзду з тією ж метою зростають. Ця країна стала лідером серед країн ЄС, що максимально створила умови для трудових мігрантів. Ще у 2014 році набув чинності закон, який передбачає, що надання дозволу на проживання в країні одночасно означає й дозвіл на працевлаштування. З 2015 року студенти з України можуть працевлаштовуватися без отримання спеціальних дозволів. Наявність «карти поляка» дає змогу її власнику багаторазове перетинання кордону, а також право на легальне працевлаштування та ведення підприємницької діяльності на території країни.

Найбільш активним щодо трудової міграції до Польщі є населення західних областей України, що пов'язане з близькістю до кордону, мовною компетенцією, історичною пам'яттю щодо перебування в складі сусідньої держави, обізнаністю із ситуацією на протилежному боці кордону тощо [11, с. 34]. У 2014–2015 роках більш ніж півмільйона українців отримало право на постійне чи тимчасове проживання в цій країні. Запит на працівників з України у 2017 році збільшився на 50% порівняно з 2016 роком. Згідно з офіційними даними більша частина мігрантів працює в логістиці (320 тисяч), в торгівлі (200 тисяч), в туристичному обслуговуванні (115 тисяч), в науково-технічному секторі (15 тисяч) [12]. Звернемо увагу на те, що це лише офіційна частина, найменша у загальній структурі.

Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики Польщі оголосило про плани урівняти заробітні плати найманих робітників із-за кордону та поляків. Особливо це стосується сезонної роботи в сільськогосподарському секторі економіки.

Така політика дає відчутні результати, приплив робочої сили з України позитивно впливає на економіку. Про це йдеться в аналітичному огляді інвестиційного банку "Barclays". «Тоді як у Польщі спостерігається демографічне старіння населення, істотний приплив мігрантів з України забезпечив необхідний запас робочої сили на ринку, що дає змогу Польщі ефективніше освоювати дотації ЄС», – сказано в дослідженні. Польщі вдалося за рахунок трудових мігрантів, а українці серед них становлять 70%, відновити зростання працездатного населення. За 2009–2016 роки населення країни зросло майже на мільйон (до 30,6 млн. осіб). А в Україні за цей час, навпаки, знизилася на шість мільйонів, а саме до 28,9 млн. осіб (за даними Держстату).

Поступово більшість країн переходить до політики заохочення повернення на батьківщину співвітчизників. Програми повернення талановитої молоді розробляються з 60-х років ХХ ст. різними країнами, серед яких слід назвати Туреччину, Польщу, Індію, Південну Корею. Деякі міжнародні організації, зокрема МОМ (за фінансової підтримки ЄС) та ООН, також започатковують програми сприяння поверненню інтелектуального капіталу [13, с. 24].

З 1 січня 2016 року набрав чинності Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», що спрямований на регулювання трудової міграції та

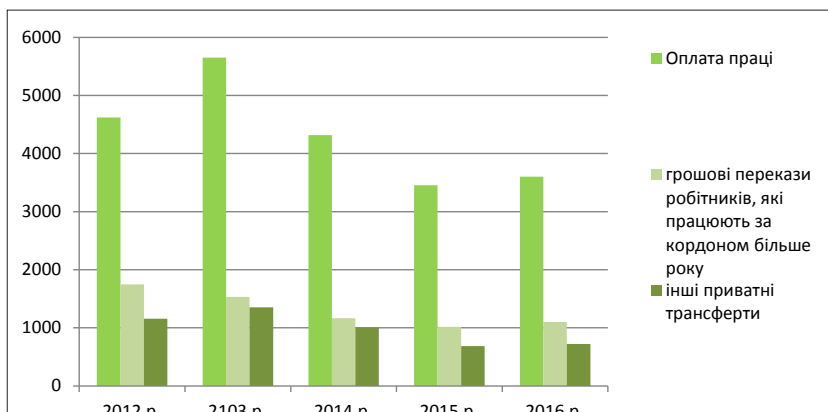

Рис. 1. Структура обсягів приватних грошових переказів із-за кордону за джерелами формування (млн. дол. США)

соціальний захист мігрантів. На виконання Закону України уряд розробив і затвердив своїм розпорядженням «План заходів щодо забезпечення реінтеграції в суспільство трудових мігрантів і членів їх сімей, які повертаються в Україну». Удосконалено порядок ліцензування провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном. Задекларовано готовність сприяти поверненню мігрантів на батьківщину та їх реінтеграції, однак ще не здійснено жодних системних змін для поліпшення прав трудових мігрантів, які повертаються в країну.

Висновки. Зовнішня трудова міграція стала найбільш значущим для суспільства міграційним потоком, що має значні наслідки у демографічній, фінансовій, соціальній та трудовій сферах. Негативні наслідки зовнішньої трудової міграції для країни-донора переважають позитивні. Головними проблемами для соціально-економічного розвитку України у сфері зовнішньої трудової міграції є недовикористання коштів мігрантів як резерву економічного зростання, зменшення кількості та деформація структури населення і робочої сили внаслідок переходу трудової міграції в постійну.

Це може стати причиною консервації важкої економічної ситуації та подальшого поширення емігрантських настроїв. Низька ефективність використання грошових коштів мігрантів пояснюється їх використанням для споживання. Більш корисним для розвитку національної економіки, безумовно, є інвестиційний напрям використання коштів, наприклад відкриття власної справи та банківських рахунків в Україні. Відсутність дієвого механізму цілеспрямованої державної підтримки залучення коштів трудових мігрантів в національну економіку може стати причиною консервації важкої економічної ситуації та подальшого поширення емігрантських настроїв. Тому активізація залучення коштів має стати одним з ключових пріоритетів соціально-економічного розвитку економіки. Насамперед необхідна розробка програм:

– сумісного фінансування державою та трудовими мігрантами, які повертаються на батьківщину, проєктів з підтримки підприємницької діяльності та місцевого розвитку;

– розміщення зовнішніми трудовими мігрантами коштів у вітчизняних банках.

Особливості формування державної міграційної політики мають враховувати наявність великого попиту з боку країн-імпортерів робочої сили. В умовах посилення конкуренції за трудові ресурси одним із напрямів державної політики зайнятості багатьох країн стає заохочення міграції. Ситуація із втратою

власних трудових ресурсів в Україні багато в чому подібна до ситуації в Польщі. Тут проблеми дефіциту власної робочої сили вирішуються шляхом активного залучення іноземної. Перевага віддається освіченим та кваліфікованим працівникам зі спорідненими культурними та трудовими традиціями. На державному рівні проводиться політика стимулювання в'їзду трудових мігрантів.

Наша країна з певних причин не може прямо запозичити цей досвід. Виникає необхідність розроблення програм щодо залучення до України мігрантів із країн, що розвиваються. Важливість таких розробок очевидна з огляду на перспективний значний демографічний дефіцит в Україні та неможливість його повного покриття навіть за умови успішної реалізації заходів щодо забезпечення реінтеграції в суспільство трудових мігрантів і членів їх сімей, які повертаються в Україну.

Завдання держави у галузі міграційної політики мають бути спрямовані не на зменшення міграційних потоків з України, адже в сучасних умовах це фактично неможливо. У центрі уваги передусім має стояти отримання державою і суспільством максимальних вигід від трудової міграції.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Основні показники ринку праці. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Трудова міграція українців за кордон помолодшала. URL: <https://ukranews.com/ua>.
3. Міграція в Україні: факти й цифри. URL: <http://iom.org.ua>.
4. Міграційні настрої в Україні. URL: <http://rb.com.ua>.
5. Індекс інфляції. URL: <http://index.minfin.com.ua>.
6. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. 2016. URL: <http://iom.org.ua>.
7. Global migrations impact and opportunity. URL: <https://www.mckinsey.com>.
8. Чепелевська Л.А., Яценко Ю.Б., Кондратюк Н.Ю., Семенюк О.А. Стан демографічної ситуації в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 3(23). С. 251–255.
9. Астахова О.В. Трудова міграція та її соціально-економічні наслідки. *Ринок праці та зайнятості населення*. 2012. № 1. С. 8–12.
10. Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2016 році / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua>.
11. Малиновська О.А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 31–40.
12. Трудовая миграция в Польшу: анализ масштабного роста. URL: <http://rian.com.ua>.
13. Гнатюк Т.О. Добровільна зворотна міграція: досвід країн ЄС та перспективи України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія*. 2011. Т. 175. Вип. 163. С. 22–25.